

Knielen in kerk en klooster

Knielen in kerk en klooster alleen samen en samen alleen

 Adveniat

 JONGBLOED
MEDIA

Op de omslag van het boek ziet u het kerkje in Antogny-le-Tillac, gelegen tussen Tours en Poitiers aan de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella, om daarmee de eeuwenoude hechte band tussen kerk en klooster en hun geestelijke en liturgische eenheid te illustreren. Vanaf de zevende eeuw was een abdij eigenaar van die kerk en had deze de zorg voor het welbevinden ervan, dat wil zeggen door een oorkonde van Dagobert kreeg in 638 de abdij Saint-Denis bij Parijs de verantwoordelijkheid over de kerk in Antogny, en vanaf de twaalfde eeuw was de nabijgelegen benedictijner abdij van Noyers verantwoordelijk voor het leengoed Antony. Toen tijdens de Franse Revolutie de kloosters sloten, werd de relatie tussen kerk en klooster opgeheven. Twee eeuwen eerder gebeurde hetzelfde in de landen die met de reformatie meegingen.

Sponsored by **STICHTING AFBOW KAMPEN**

Knielen in kerk en Klooster

Red. Herman Speelman en Gert Mink

ISBN 9789493395039

NUR 700

Uitgeverij Adveniat, Leeuwarden

Jongbloed Media

Correctie: Marja van der Linden

Grafische vormgeving omslag: Buitenspel

Grafische vormgeving binnenwerk: Studio Mol

© 2024 Adveniat

Onderdeel van Jongbloed Christelijke Media – Leeuwarden

Alle rechten voorbehouden

Jongbloedmedia.nl

Woord vooraf

Toen ik als tienjarige jongen, geheel onverwachts, een intense ervaring van God mocht beleven, dacht ik dat deze ervaring echt enkel voor mij persoonlijk bedoeld was. Het was MIJN ervaring. God, die liefde is, zag mij immers als zijn beminde zoon, in wie Hij vreugde vond. Met die Liefde overweldigde Hij mij. Het was het begin van een zoektocht naar deze God die liefde is om met Hem één te zijn (Fil. 3:9, WV), met als polen 'alleen' en toch 'samen', 'samen' en toch 'alleen'.

Ik was zo gegrepen door die Godservaring dat ik mij helemaal aan God wilde geven in een leven van bidden en werken, afgezonderd in een klooster. Eenzaamheid was het enige antwoord. In die tijd voelde ik mij als jonge puber ook helemaal alleen, aangezien niemand van mijn leeftijdsgenoten interesse had in een ervaring van God. In stilte droeg ik die ervaring met mij mee. Ondanks dat was God heel dichtbij en voelde ik mij niet alleen. Maar op een gegeven moment merkte ik dat er iets niet klopte. Ik had mensen nodig die mij hielpen, ondersteunden, bemoedigden op die weg naar God toe.

Eerst dacht ik dat ik het ver weg moest zoeken, ergens in Latijns-Amerika, aangezien ik geïnspireerd raakte door jonge priesters die naar die gebieden werden uitgezonden. Zij gaven, als antwoord op Gods liefde voor hen, hun hele leven aan de arme mensen in die verre landen. Maar dit was het andere uiterste.

Zo leerde ik al jong de twee boten kennen die de kerkvaders ons voorhouden in één van hun spreuken. In de ene boot zit abt Arsenius die zich geheel aan het gebed en de eenzaamheid wijdt, en in de andere boot zit abt Mozes die zijn broeders onthaalt, voor hen zorgt, samen met hen bidt en spreekt. Twee mogelijkheden die men echter bijeen moet zien te houden.

De balans vond ik in een monastieke gemeenschap waar én alleen-zijn én samen-zijn hoog staan aangeschreven. Ik vond binnen de Orde van de Cisterciënzers van de Strikte Observantie, ook wel trappisten genaamd, deze balans. Maar daarmee was mijn reis niet ten einde. In het strikte gemeenschapsleven van de trappisten kun je je eenzaam en alleen voelen, en tegelijkertijd zijn er momenten waarop je je in het alleen-zijn verbonden weet met heel de schepping en alle mensen. Leven in die school van de liefde, zoals Bernardus van Clairvaux het cisterciënzerklooster noemt, is als een reis van het ik naar het wij.

De uiterlijke weg van het ik naar het wij werd een innerlijke weg die mij geleerd heeft te knielen. Thomas Merton schreef: 'Als u contemplatie voornamelijk beschouwt als een middel om te ontsnappen aan de ellende van het menselijk leven, als een weglopen voor de angst en het lijden van deze strijd om verbinding met andere mensen in de naastenliefde van Christus, dan weet u niet wat contemplatie is en zult u God nooit vinden in uw contemplatie. Want het is juist in het herstel van onze vereniging met onze broeders in Christus dat we God ontdekken en Hem kennen, want zijn leven begint onze ziel te doordringen en zijn liefde neemt bezit van onze vermogens, en we zijn in staat om te ontdekken wie Hij is vanuit de ervaring van zijn barmhartigheid, die ons bevrijdt uit de gevangenis van zelfgerichtheid.'¹

Een mede-abt schreef hierover: 'Wij worden geen "wij" alleen door toevoeging, maar door een paschale² transformatie. Het "ik" wordt geen "wij" door simpelweg andere "ikken" aan mijn "ik" toe te voegen, zoals door andere munten toe te voegen aan de munt die ik heb. In feite kiest Jezus de gelijkenis van de graankorrel om uit te leggen hoe we overgaan van ik naar wij: "Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: als de graankorrel niet in de aarde valt en sterft, blijft hij alleen: maar als hij sterft, brengt hij veel vrucht voort. Wie zijn leven bemint, verliest het, maar wie zijn leven in deze wereld haat, zal het ten eeuwigen leven bewaren" (Joh 12:24-25, WV) [...] Communio is eng omdat het het sterven aan jezelf impliceert' (Dom Mauro-Guiseppe Lepori O.Cist).

De weg van het ik naar het wij is een weg van het knielen, het afdalen met Jezus Christus, in, met en door de gemeenschap van hen die in Hem geloven.

Deze persoonlijke ervaring illustreert heel goed waar het in dit boek over gaat. De juiste balans tussen het alleen-zijn en het samen-zijn, het ik en het wij is enkel te vinden in de knielende houding die eigen is aan Jezus zelf: 'Hij die bestond in goddelijke majesteit heeft zich niet willen vastklampen aan de gelijkheid met God: Hij heeft zich van zichzelf ontdaan en het bestaan van een slaaf aangenomen. Hij is aan de mensen gelijk geworden. En als mens verschenen heeft Hij zich vernederd, Hij werd gehoorzaam tot de dood, tot de dood aan een kruis. Daarom heeft God Hem hoog verheven en Hem de naam verleend die boven alle namen is, opdat bij het noemen van zijn naam zich ieder een knie zou buigen in de hemel, op aarde en onder de aarde, en iedere tong zou belijden tot eer van God, de Vader: Jezus Christus is de Heer' (Fil. 2:6-11, WV).

Wil de Kerk, het klooster of welke christelijke gemeenschap dan ook toekomst hebben, dan zal zij voor moeten gaan op de weg van het knielen, alleen én samen, om van daaruit open te staan voor een wereld die haar zal oprichten en zeggen: 'Komt, gezegenden van mijn Vader, en ontvangt het Rijk dat voor u gereed is vanaf de grondvesting der wereld. Want Ik had honger en gij hebt Mij te eten gegeven. Ik had dorst en gij hebt Mij te drinken gegeven. Ik was vreemdeling en gij hebt Mij opgenomen, Ik was naakt en gij hebt Mij gekleed, Ik was ziek en gij hebt Mij bezocht, Ik was in de gevangenis en gij hebt Mij bezocht' (Mat. 25:34-36, WV).

Inhoudsopgave

Woord vooraf (Bernardus Peeters)	5
Brief aan de lezer	9
Inleiding	11
DEEL I KNIELLEN IN KERK EN KLOOSTER	23
1. Het oeuvre van een pelgrim (Erik de Boer)	24
2. Getijden als geestelijke oefening: Lezersreactie bij de presentatie van het boek <i>Gereformeerde getijden</i> (John van Eck)	35
3. Een levenslange zoektocht naar de verbinding van vroomheid met theologie: Interview met Herman Speelman door Hans Kronenburg	42
Introductie	42
3.1 Calvijn en de kerk	44
3.2 Avondmaal en biecht bij Calvijn	56
3.3 Spiritualiteit en oecumene nú	67
DEEL II ALLEEN SAMEN EN SAMEN ALLEEN	89
Vormen van kerkelijke spiritualiteit	90
1. Vaststaande liturgie (Mattijs Ploeger)	91
2. De liturgische mens: De mens van de toekomst (Hildegard Koetsveld)	102
3. Liturgie in de Syrische traditie (Mor Polycarpus)	112
4. De protestantse liturgie is breder dan een preek (Bram van de Beek)	122
5. Het wezen van de evangelische liturgie (Bart Visser)	132
Monastieke spiritualiteit	140
6. Liturgisch leven in klooster en kerk: alomvattend en lichamelijk (Thomas Quartier)	141
7. Gelieve uw hart niet te verharden: De weerklank van het getijdengebed (Paul van Geest)	150
8. De betekenis van kloosters voor de kerk vandaag (Peter Nissen)	158

9. Kerk als klooster en klooster als kerk: Over de toekomst van een oude traditie (Hans Kronenburg)	168
10. Gebed en gemeenschap: Inspiratie uit de monastieke traditie (Marcel Sarot)	180
Bidden als ambtsdrager	190
11. Knielen in de protestantse pastorie: Kerkelijke bepalingen over het gebedsleven van voorgangers in de <i>Church of England</i> en in Nederland (Daniël Timmerman)	191
12. Leven in vriendschap met Christus: Aspecten van de spiritualiteit van een bisschop (Gerard de Korte)	203
Bidden met de Psalmen	212
13. Psalmen voor pelgrims onderweg (Gert Mink)	213
14. Bidden met de Psalmen: De leeswijzer van Bonhoeffer (Wim Dekker)	224
Bidden in het dagelijks leven	233
15. God herkennen in onze dagelijkse werkelijkheid: Het getijdengebed als leerschool voor waarachtig leven (Erik Borgman)	234
16. Geert Grote over geduldig gedragen lijden (Rijcklof Hofman)	244
17. Duurzaamheid als spiritueel proces (Krijn Pansters)	253
Een terugblik	260
Literatuurlijst	266
Personenregister	281
Zaakregister	283
Over de auteurs	285

Brief aan de lezer

Lectori salutem!

Knielen in kerk en klooster is als een zomers vergezicht en een bijzondere gezamenlijke pelgrimstocht, waarbij we u als lezer graag willen betrekken. Dit doen we door met de woorden van vader Benedictus u – hier helemaal aan het begin bij de ingangspoort – te groeten en welkom te heten met diezelfde indrukwekkende en verheffende woorden ‘alsof u Christus zelf bent (*tamquam Christus*)’ (RB 53,1). Hopelijk zult u in deze bundel iets proeven van de hartelijke en aanstekelijke vrijmoedige vrijheid van het leven in klooster en kerk, die zich openbaart als van Godswege ontvangen liefdevolle gastvrijheid.

Wat deze bundel bijzonder maakt, is dat daarin twintig theologen openhartig schrijven over hun omgaan met God en hoe ze die heilige band onderhouden als Godzoekers en als op zijn kerk betrokken gelovigen. Sommigen van hen doen dit als mensen met een specifieke roeping en verantwoordelijkheid als aartsbisschop, bisschop, priester, diaken, predikant, monnik, moniaal, lekendominicaan of oblaat. Samen focussen ze daarbij niet op wat ons als katholieken en protestanten scheidt, maar op wie en wat ons als pelgrims in kerkelijke en geestelijke zin bindt, te weten Jezus Christus en zijn kerk.

De foto op de omslag van het boek is het kerkje in Antigny, waarvoor vanaf de zevende eeuw tot aan de Franse Revolutie een abdij zorg gedragen heeft. Dit illustreert de eeuwenoude hechte geestelijke en sociaal-maatschappelijke band tussen klooster en kerk en hun geestelijke en liturgische eenheid. Zo ontfermden de kloosters zich over het welbevinden van de kerkelijke gemeenten in materieel en geestelijk opzicht. Een associatie met het bekende boek van Jan Siebelink *Knielen op een bed violen* is snel gemaakt. Dat is niet geheel ten onrechte. Evenals hij leerden wij in de kerk knielen, wat staat voor de eerbied en het ontzag voor de Allerhoogste, en ook zijn oeuvre kenmerkt zich door verlangen en zoeken naar Godsontmoeting. Onzes inziens misstaat het niet om, evenals hij, hier ter introductie van *Knielen in kerk en klooster* Psalm 138 vers 1 en 3 te citeren uit het protestantse gebedenboek:

*U loof ik, Heer, met hart en ziel, in eerbied kniel ik voor U neder.
Ja, in de tegenwoordigheid der goden wijd ik U mijn beden.
Naar 't heiligdom waar Gij vertoeft hef ik het hoofd, ik zal U prijzen.
Gij zult, o Here, wijd en zijd uw heerlijkheid en trouw bewijzen.*

*Dan zingen zij, in God verblijd, aan Hem gewijd, van 's HEREN wegen.
Groot is des HEREN heerlijkheid, zijn majesteit ten top gestegen.
Hij slaat, ofschoon oneindig hoog, op hen het oog die needrig knielen.
Maar ziet van ver met gramschap aan de eigenwaan van trotse zielen.*

Euwenlang behoorden de meeste mensen vanaf hun geboorte en doop bij de kerk. Ook was men al vroeg vertrouwd met een of andere vorm van een huiselijk levensritme en een kerkelijke liturgie. De vanzelfsprekendheid hiervan en van de christelijke identiteit en spiritualiteit is verdwenen. Opgegroeid in een geseculariseerde, multi-religieuze samenleving moet ieder individu vaak in z'n eentje beslissingen nemen, waaronder de keuze om ergens bij een kerkdeur aan te kloppen in de hoop op een warm onthaal en een soort thuisgevoel. Deze oecumenische bundel gaat over het christelijk geloof in kerk en klooster wat in hoge mate onze identiteit, levenswijze en levensvreugde wil bepalen en kan stempelen, evenals onze gedrevenheid en het vuur waarmee we het dagelijks leven beleven.

G.J. Mink en H.A. Speelman

Inleiding

Na het afscheidssymposium van dr. H.A. Speelman op 15 juni 2023 over de vroegmoderne vernieuwing van het spirituele levensritme, naar aanleiding van het verschijnen diezelfde maand van het boek *Gereformeerde getijden: Over vroegmoderne vernieuwing van het spirituele levensritme*, stelde prof. dr. E.A. de Boer, de geestelijke vader van de kerkhistorische vakgroep van de Theologische Universiteit Kampen|Utrecht en tevens de organisator van het symposium, voor om de lezingen te bundelen. Ook zou hij graag zien dat in de samen te stellen bundel het academische oeuvre uit de Kamper periode van de scheidende wetenschappelijk medewerker en zijn decennialange pelgrimstocht tussen Rome en Genève aan de orde zouden komen. Als in deze bundel bovendien de betekenis en het belang van het geestelijke en kerkelijke leven centraal komen te staan en een bescheiden en gemêleerde kring van bevriende en gewaardeerde confraters bij dit project betrokken worden, kon het project van start gaan en wel onder de naam: *Knielen in kerk en klooster: alleen samen en samen alleen*.

Een van de doelen ervan was het maken van verbinding tussen theologie en spiritualiteit. Vanuit de eeuwenoude aanzwellende monastieke wereld, de cultuur van gebed en studie, ontstonden in het Westen in de late middeleeuwen scholen, universiteiten en allerlei vormen van christelijke gemeenschappen en kerken. Waar vanaf de Verlichting wetenschap en geloof steeds meer uit elkaar groeiden, waren theologie en vroomheid toen nauw vervlochten. Hans Urs von Balthasar bracht deze ontwikkeling begin jaren zestig van de vorige eeuw op formule: 'Knielende theologie werd vervangen door zittende theologie'.

In het eerste deel geven we onder meer aandacht aan de 'knielende theologie' van de zestiende-eeuwse 'kerkvader' Johannes Calvijn, met aandacht voor zijn kijk op kerk en klooster, en liturgie en gebed. In het tweede deel komen katholieke en protestantse theologen aan het woord over hun betrokkenheid en visie op monastieke en kerkelijke spiritualiteit voor vandaag. Beide delen gaan over het 'knielen' uit eerbied en ontzag voor God, over kerken en kloosters als bedehuizen, zoals de hoofdtitel van het boek aangeeft, waarover hieronder paragraaf I handelt, en over 'alleen samen' met Christus en 'samen alleen' in de tegenwoordigheid van God, zoals de ondertitel aangeeft en dat wordt uitgelegd in paragraaf II. Paragraaf III van deze Inleiding kondigt de afzonderlijke essays aan van zowel de vijf bijdragen in het eerste als de

zeventien artikelen in het tweede deel van dit oecumenisch opgezette boek over het geestelijke leven in kerk en klooster.

I.

In deze bundel staat het samen naderen tot God centraal. In die context staan we stil bij wat ons verbindt en komen er tal van thema's meer of minder expliciet aan de orde die zowel protestanten als katholieken aangaan. Hoewel het in de kerkelijke en monastieke liturgie primair gaat over God en de omgang met de Heer kan de praktische invulling variëren, zoals over de vraag naar de betekenis en het belang van een getijdenritme en een vaste liturgische structuur. Bij onderwerpen als gebedstradities, sacramenten en kloosterregels is er sprake van meerdere visies. Verder komen er impliciet vragen aan de orde over noodzaak, betekenis en inhoud van cultus en liturgie en over het volgen van Christus en het verantwoord omgaan met de schepping.³ Sommige theologen krijgen expliciet de aandacht, zoals Augustinus van Hippo, Benedictus van Nursia, Bernardus van Clairvaux, Geert Grote, Thomas van Kempen, Johannes Calvijn, Gerhard Tersteegen, Dietrich Bonhoeffer, Johannes Zizioulas, Thomás Halík en Riccardi Andrea. Natuurlijk hebben katholieken en protestanten in de loop van de tijd ieder een eigen zelfbewustzijn of kerkelijke identiteit ontwikkeld, maar het gaat ons erom met elkaar op te trekken en van elkaar te leren en niet om elkaar de maat te nemen of van het vermeende eigen gelijk te overtuigen. Monastieke en kerkelijke gemeenschappen helpen mensen over de grenzen van de verschillen heen hun identiteit en roeping als christen te ontdekken. Daarbij doet de mens zelf helemaal mee. Zo overdenken kloosterlingen dagelijks hun levensplan (*propositum*), dat wil zeggen: Gods plan met hun leven, alsof zij pas vandaag tot bekering komen. In de protestantse traditie spreekt men in deze context van dagelijkse bekering of – zoals Luther – het dagelijks gebed. Meerdere bijdragen in deze bundel gaan over het biddend leven, zoals het met de Heer samen bidden van de psalmen. Zo krijgt de bidder beter zicht op de identiteit van Christus én op die van zichzelf als christen en op de eigen levenstaak of roeping. Daarenboven opent het zingen van de lofzang (vgl. Ef. 1:12) bij velen de horizon.

*Laat mij een zanger van Uw glorie zijn,
een troubadour bij dagen en bij nachten.
Al wordt mijn lied geboren vaak uit pijn
en uit de diepste nood van mijn gedachten.*

*Laat mij een minstreel van Uw liefde zijn
voor allen die geen liefde ooit ontvingen,
en nog niet delen in Uw brood en wijn.
God, laat mij zingen, zingen, zingen.⁴*

Staande in de hectiek van het bruisende kerkelijke leven, zien mensen niet vanzelf de diepere betekenis en het belang in van het voortdurend dagelijks zingen van dezelfde psalmteksten en geestelijke liederen, en wat meer is, van het zijn van de lofzang zelf. Het aandacht vragen voor wat er gebeurt in lofprijzing en liturgie vormt dan ook een van de motieven voor deze bundel. Een bekend middeleeuws lied geeft iets weer van het spanningsveld waarin mensen leven: 'Midden in het leven worden we door de dood omgeven'. Als reactie op ons verdriet en leed en op onze dankbaarheid en blijdschap is daar de lofzang, als een poort die wijd naar buiten openstaat en dus opening biedt (Jes. 60:18). Belangrijk is het vooral te zien dat – of het nu sacraal of profaan benaderd wordt, uiterst persoonlijk of wereldwijd – de vreugde over Gods wezen daarbij het hart vormt. Het boek der Psalmen staat daar vol van. En waar de liturgie van de getijden en de erediensten de toon bepalen in kerk en klooster, keert dit steeds terug. Bijvoorbeeld in het morgengebed Psalm 95. Dit lied vangt aan met lofprijzing en aanbidding: 'Komt, laat ons de Heer met gejubel begroeten, juichen wij toe de Rots van ons heil ...' Het daaropvolgende psalmgebed betreft op een verrassende manier zelfs de hemel en heel de aarde bij dit jubelen op een blijde en verhoogde toon: 'Kniel voor de heilige Heer, heb eerbied voor Hem. [...] Wees vrolijk, hemel en aarde. Zee en alles wat daar leeft, laat je horen. Velden en alles wat daar groeit, wees blij. Juich, bomen in het bos! Juich voor de Heer.'⁵ Deze inwendige blijdschap vindt haar existentiële basis in de omgang met Hem, in de kennis van het gekend zijn door de Heer, die wil wonen in zijn schepping en in het deemoedige hart. In kerk en klooster worden mensen voortdurend bij dit geheimenis bepaald en erin geoefend. Daarom wordt ook deze vorm van dienst van God godsdienstoefening genoemd. Het Psalmenboek is bij uitstek het boek van de ervaring die de bidder brengt tot openheid voor het mysterie van de eenwording van God en mens en de weg ernaartoe. Zo blijven we constant veranderen en raken we steeds weer en steeds een beetje meer verbonden met God en met elkaar. De psalmen verbinden ons met Jezus, de medemens en de schepping. Indrukwekkend is het te zien dat nog steeds eindeloos veel kerkelijke, monastieke en huiselijke gemeenschappen zo niet dagelijks – soms zelfs zevenmaal daags – dan toch wekelijks bijeenkomen om samen de ruimte te betreden van het levende woord en het (psalm)gebed, en om langs deze weg in te gaan tot Gods rust en om daarin te wonen. Het dagelijks gebed en de dagelijkse ommekeer of bekering ofwel de heiliging van het leven vormen daarom de ziel van de spirituele oecumene.⁶ Dit samen zingend bidden met en in Christus mag beleefd worden in onderlinge verbondenheid en gemeenschap – ziende op God die gemeenschap is – en kan ons dichter brengen bij het gezamenlijk vieren van het *sacrificium laudis*, het offer van lof dat de eucharistische maaltijd is.

Aanhikkend tegen het werkwoord knielen in *Knielen in kerk en klooster* overwogen we de titel te wijzigen in *Kussen in kerk en klooster*, maar dat stuitte op andere bezwaren. Het woord 'kussen' is echter wel illustratief voor wat ons voor ogen staat met dit boek. De geestelijke vader van de klooster- en hervormingsbeweging uit de twaalfde

eeuw, Bernardus van Clairvaux, laat zich voor zijn bruidsmystiek inspireren door het Hooglied, een bijbelboek dat aanvangt met de woorden: 'Hij kusse mij met de kussen van zijn mond' (Hoogl. 1:1, NBG51). Zes eeuwen eerder zette Benedictus van Nursia, de grote kerk- en kloostervernieuwer uit de zesde eeuw, zijn invloedrijke kloosterregel in met impliciete verwijzing naar het vertrouwde belangrijkste gebed uit Deuteronomium 6 vers 4: Sjema Jisraël, Adonai Elo-hénou, Adonai echád, dat betekent: 'Luister Israël, Adonai is onze God, Adonai is de enige'. Deze woorden uit het Oude Testament vormen het hart van het Joodse morgen- en avondgebed en laat Benedictus impliciet meeklinken in de aanhef: Hoor, mijn zoon, met het oor van je hart en open de oren [van je hart] voor de stem uit de hemel, die ons elke dag toeroept: 'Als je vandaag de stem [van God] hoort, verhard je hart niet', maar laat je leiden.⁷ Wanneer een Joodse eredienst aanvangt met als votum de geciteerde eerste woorden uit Hooglied, evenals Sint-Bernardus zijn preken-serie over dit bijbelboek, doelen zij daarmee op hetzelfde als Sint-Benedictus, namelijk de wens en de bede dat het levende en sprekende woord rechtstreeks bij ons binnenkomt en dat de stem van God door de hoorder duidelijk en krachtig gehoord en verstaan mag worden. Deze contemplatieve en bevindelijke spiritualiteit verplaatste in die tijd enigszins op een subtiele manier de aandacht van het gemeenschappelijk liturgische en van de objectiviteit van de openbare erediensten naar de meer persoonlijke sfeer van de intieme ontmoeting met God en de weerklank daarvan in het leven van de individuele ziel, stelt dom Xavier Perrin osb, de abt van Wight. Door deze verandering in de liturgie raakt de aandacht in kerk en klooster minder eenzijdig gericht op het mysterie van de kerk en meer op de inwendige liefdevolle ontmoeting van God en mens.

Hoewel eeuwenlang de uiterlijke organisatorische kant van het kerk-zijn overheerste, was daar echter ook altijd de geestelijke inwendige zijde van de kerk, waarop de mens minder vat heeft. Abt Epiphanius van Salamis, bisschop van Cyprus (gest. 403), reageerde ooit op enigen van zijn volgelingen die hem trots meldden dat ze zich hielden aan alle vaste gebedsuren, dat 'de ware monnik het gebed en de psalmodie zonder ophouden in zijn hart draagt'. Anders gezegd: het gaat niet om de uiterlijke regels en tradities. De geestelijke weg van het kerk-zijn mag dan gebruikmaken van vele gewoonten en rituelen, waar we ook onze liturgische en getijdentradities toe kunnen rekenen, evenals onze dagelijkse kerk- en huisgodsdienstoefeningen, maar is toch bovenal iets van het hart en daarmee van de weg naar binnen toe. Kloosters kiezen voor hun ordeningen vaak voor het radicale model dat teruggaat op het bijbelboek Handelingen. Waar in de wereld het eigen ik in het centrum staat, wordt de christen opgeroepen om te sterven aan het eigen 'ik' en zichzelf te verloochenen, en geven kloosterlingen bij hun intreden daar ook een materiële invulling aan door het eigenbelang en het privébezit op te geven en zich te voegen naar de doelen van de Godzoekende kerkelijk-liturgische gebedsgemeenschap, waaraan ze zich voor het leven verbinden. In sommige kloosters leeft men strikt binnen het klooster, terwijl in andere de kloosterlingen ook werkzaam zijn in de wereld.

Vele hervormers van de kerk uit de zestiende eeuw waren ooit monnik geweest, zoals de reformatoren uit Wittenberg en Straatsburg, Maarten Luther en Martin Bucer. Calvijn behoorde tot de tweede generatie reformatoren en trad zelf nooit tot een kloosterorde toe. Als theoloog en jurist probeerde hij heel praktisch en concreet de zichtbare gestalte van de kerk van zijn tijd te verbeteren. Tegelijk trachtte hij de contemplatieve, biddende levensstijl te bevorderen. Beide staan ook de medewerkers aan deze bundel voor ogen, op een geestelijke en praktische manier een bijdrage te leveren aan de verbetering van kerk en klooster in onze dagen.

II.

De regel van Benedictus en de innige bruidsmystiek van Bernardus gewagen ervan hoezeer de monastieke vroomheid in alles op *Christus* als onze Verlosser en Heer gericht is, evenals de spiritualiteit van de Rooms-Katholieke Kerk in bijvoorbeeld het Tweede Vaticaans Concilie dit expliciet doet. Voor protestanten is deze christocentrische oriëntatie zeer herkenbaar. Dit gezamenlijke centrale uitgangspunt biedt het christelijk leven in het heden fundament en richting, en voor de toekomst hoop en perspectief. Voor de oecumene van het wereldwijde christendom vormt Christus, in wie wij om niet gerechtvaardigd worden (Gal. 2:16), het hart. Hij is oorsprong, doel en zin. Het Paasmysterie is dan ook de werkelijkheid waarin we staan. Dat geldt ook voor de kerkelijke eenheid, want Christus heeft maar één lichaam. Wat ons allen verbindt, is die ene naam, die hemel en aarde verenigt tesaam. In dezelfde geest merkt Dietrich Bonhoeffer op dat de christelijke broederschap niet een na te streven ideaal is, maar goddelijke werkelijkheid.⁸ In het lichaam van Christus hebben we gemeenschap met elkaar in Hem en door zijn Geest. Van nu aan tot in eeuwigheid.

In kerk en klooster gebeurt er van alles, maar het draait om de *tegenwoordigheid* van en de ontmoeting met de levende Heer, sprekend, biddend, zichzelf aanbiedend, opdat de aanwezigen zijn stem in hun hart en leven horen, met Hem meebidden en van hun kant zichzelf aan Hem aanbieden (vgl. Hoogl. 1:1; Joh. 17:20; Rom. 12:1). De gelovigen komen samen in lokale gemeenten. Daarnaast is er ook de katholieke en universele kerk. In deze bundel wordt gepleit voor open kerken, waarin mensen zich vrij en gastvrij thuisvoelen en ervaren hartelijk welkom te zijn. Tegelijk wordt er ook aandacht gevraagd voor de minder fysieke en grijpbare vorm van kerk-zijn. In een reactie op een te eenzijdige rationele visie op kerk en theologie, streven katholieke en protestantse theologen tegenwoordig daarom naar een meer sacramentele visie op kerk en liturgie. Enerzijds is de kerk een menselijke organisatie, anderzijds heeft de mens maar weinig vat op de Kerk als lichaam van Christus. Van Benedictus leren we kloostergemeenten te zien als oefenplaatsen waar we georiënteerd zijn op God en op elkaar in een geest van ware humaniteit, en Bonhoeffer beschrijft kerken als zuurdesem van gemeenschap en vriendschap.

Het besef van de tegenwoordigheid van God beleven mensen soms ook heel alleen. Dit leven als christen is niet een liefhebberij of iets vrijblijvends, net zomin als het gezamenlijke kerkelijke of godsdienstige leven iets is waar een ieder louter naar eigen keuze invulling aan kan geven. Wanneer kloosterlingen negenenveertig keer per week naar de kerk gaan om het psalmgebed te bidden doen ze dat minder uit behoefte en meer uit plichts- en/of roepingsbesef en uit de overtuiging dat ze daarmee God en de wereld dienen. Het is uiteindelijk ook niet de mens die de godsdienst en de lofzang gaande houdt, maar het gebed van en met Christus. Deze dienst van de Heer, ook wel *opus Dei* genoemd, draagt ons en houdt ons gaande, ja, is ons leven. Vergelijkbaar hiermee andere rituelen, zoals de wekelijkse kerkgang of de dagelijkse maaltijdgebeden. Voor dergelijke samenbindende spiritueel momenten vraagt dit boek aandacht. Het gemis van de verborgen, mystieke kennis van God kan pijn doen, evenals het gevoel er alleen voor te staan in het leven. Dat kan benauwen en eenzaam maken, maar die nadruk op de beleving van de aanwezigheid van God in eigen leven is wel een gezamenlijke oecumenische ervaring, die we bijvoorbeeld terugvinden in de spiritualiteit van Benedictus en Calvijn.⁹ Anders gezegd: waar voor velen de nadruk ligt op de liefde en het bestaan van God, draait het bij deze kerkleraars vooral om Gods tegenwoordigheid (*praesentia Dei*) in kerk en wereld, door de heilige Geest, meer nog dan om de vraag waar de Heer (te ontmoeten) is en zich openbaart. Deze gemeenschappelijke, allesbepalende expliciete aandacht in de monastieke en de gereformeerde spiritualiteit voor de tegenwoordigheid van God, overal en altijd en in alle dingen (vgl. 1 Tess. 5:16-18), en dus niet alleen in kerkelijke erediensten en in tijden van gebed, is opmerkelijk. Het hele leven speelt zich daarin af onder het oog van de Heer. Benedictus waarschuwt ervoor vooral Gods aanwezigheid niet te negeren.¹⁰ Waar dat gebeurt, verliezen we de eerbied voor God, houdt men op met knielen, raakt het leven los van zijn wortels en wordt de dienst van God inhoudsloos. Gods Geest is in ieder mens aan het werk. Zo bezien hebben alle mensen te maken, bewust of onbewust met de zoektocht en het verlangen naar God en vormt dit dus ook een verbindende schakel.

Een van de doelen van dit boek is te laten zien dat het beter is niet langer uit te gaan van het scheiden van vroomheid en theologie, zoals sinds de jaren zestig van de vorige eeuw gebruikelijk was. Het valt op hoezeer de gebedsverantwoordelijkheid en gebedsplicht van kerkelijke ambtsdragers, los van hun openbare taken, nog steeds weinig aandacht krijgen in handboeken, kerkorden en theologische opleidingen.¹¹ Met dankbaarheid en bewondering zien we hoe de ons bevriende medeschrijvers in deze bundel vrijmoedig en concreet, openhartig en richtinggevend uitkomen voor hun betrokkenheid op de Heer en zijn kerk en de wijze waarop ze de Godsrelatie onderhouden. Bisschop Gerard de Korte gewaagt bijvoorbeeld over zijn gebedsleven, en de lekendominicaan Erik Borgman getuigt jubelend van zijn ommekeer en nieuwe start: 'Nu weet ik wat mij te doen staat: tweemaal per dag ga ik samen met anderen naar de kerk voor het morgen- en avondgebed.' Paul van Geest – om nog een laatste

voorbeeld te noemen – legt uit dat hij zich pas een aantal jaren terug bewust werd hoe belangrijk, heilzaam en zegenrijk voor hem de band met de benedictijner abdij in Vaals was en is. Door oblatuur werd hij geestelijk verbonden aan deze communiteit. Een oblaat is een soort buitenlid van een monastieke gebedsgemeenschap, iemand die zich eraan committeert samen met de communiteit een of meer dagelijkse getijden mee te bidden. Op een geheel eigen manier gewagen alle scribenten van hun band met Christus en zijn kerk. Dat theologen zo frank en vrij spreken over hun bekering en vroomheid is buitengewoon verblijdend. Samen, zo concluderen wij, vormen hun artikelen in deze bundel een prachtig mozaïek, juist ook vanwege de combinatie van mooie inhoudelijke theologische bijdrage én persoonlijke getuigenissen en verhalen over de soms eenzame strijd en overwinning in ieders geestelijke leven.

Velen hebben er tegenwoordig moeite mee een kerk te kiezen of zich te committeren aan een van de vele christelijke gemeenschappen. Weliswaar komt in dit boek de vraag naar de zin en onzin van kerklidmaatschap wel terloops aan de orde, maar het vormt niet het hoofdthema. De fundamentele onderliggende kwestie in deze bundel gaat over het belang en de betekenis van het behoren bij en deelnemen aan een kerk- of kloosterachtige gemeenschap en de daarbij behorende liturgische- en gebedsverbondenheid. De tijd lijkt rijp te zijn voor kerk en klooster om open te staan voor nieuwe, alternatieve vormen van samen kerk-zijn.

Met de ondertitel *Alleen samen en samen alleen* verwijzen we naar de gestalten van kerkelijke en monastieke gemeenschappen, waar gestreefd wordt naar een goed evenwicht tussen samen en alleen, de zichtbare en onzichtbare kant van het kerk-zijn en tussen contemplatie en actie ofwel bid en werk. Bij dit alles gaat het dan ook niet louter – en zelfs niet in de eerste plaats – om de onderlinge gemeenschap met anderen maar om de dienst van God. De gang naar het avondmaal illustreert dat. Het gaat er primair om dát men komt en aangaat en niet met wie precies. Tegelijk draait het ook om de éénwording met het ene lichaam van Christus, dus beide: samen én alleen, het deelhebben aan (het lichaam en bloed van) Christus én aan de gemeenschap der heiligen. Met de ondertitel verwijzen we dan ook niet alleen naar de relatie individu en gemeenschap. We doelen daarmee ook op de minder zichtbare en maakbare gestalte van de Kerk als lichaam van Christus. Wat in kerk en klooster gebeurt, is immers eindeloos veel meer dan wat we aan organisatorische en institutaire vormen kunnen waarnemen en beleven.

In een radio-interview over zijn boek *Zondagmorgen: Over het missen van God* gaf Willem Jan Otten een aantal jaar geleden de beleving van wat er in een kerkdienst gebeurt pakkend weer met de uitdrukking: 'Met z'n allen alleen'. In de ondertitel van ons boek is dit geworden: *Alleen samen en samen alleen*. In de liturgie gaan we samen naar God, we komen binnen, zoeken wel of niet na een eerbiedige buiging en een kort gebed een plekje, voegen ons in de orde van dienst en vouwen af en toe de handen en prevelen of zingen luid en duidelijk onze gebeden, zittend, staand of knielend. Al deze bewegingen zijn publiekelijk, maar tegelijk ook bijzonder intiem en onzichtbaar. Dit

alles geeft aan dat wat in een kerkdienst gebeurt veel meer is dan een samenkomst van een aantal individuele, min of meer gelijkgezinde gelovigen. Het is de Heer van de Kerk die de kerkgangers samenbrengt en verbindt. Anders gezegd: het kerkvolk beleeft een kerkdienst van het begin tot het eind gezamenlijk maar ook alleen. Die verbinding overstijgt op een essentiële maar wonderlijke wijze tijd en plaats. Dat nu is het geheim van heilig communiceren met God en in Hem met elkaar.

III.

DEEL I:

- Het eerste deel begint met een bijdrage van *Erik de Boer* waarin hij op een persoonlijke en aansprekende manier beschrijft hoe hij als gereformeerde jongen worstelde met de oecumenische route die Speelman bewandelde.
- In het boeiende essay dat daarop volgt, reageert *John van Eck*, onder meer aan de hand van een scheepsjournaal van een Indiëvaarder uit de eerste jaren van de zeventiende eeuw, op *Gereformeerde getijden. Over vroegmoderne vernieuwing van het spirituele levensritme*, het boek dat Speelman samen met Daniël Timmerman schreef en dat in diezelfde maand uitkwam.
- Waar dit eerste deel een uitwerking is van het symposium in Utrecht, was Hans Kronenburg van harte bereid de wens van prof. Erik de Boer in te willigen. Dit deed hij door middel van het uitgebreide gesprek met Speelman: 'Een levenslange zoektocht naar de verbinding van vroomheid met theologie', een interview in drie delen.

DEEL II:

De overige lezingen op het symposium zijn opgenomen in het tweede deel van het boek, dat vijf clusters kent, opgebouwd met samen zeventien artikelen, geschreven door een kring van theologen die vanuit hun persoonlijke betrokkenheid op het evangelie van Jezus Christus een inkijkje bieden in wat er vandaag de dag in kerken en kloosters gebeurt.

De eerste groep artikelen is gerangschikt onder het kopje *Vormen van kerkelijke spiritualiteit*.

- De rector van het Oud-Katholiek Seminarie, priester *Mattijs Ploeger*, verdedigt in zijn bijdrage de stelling dat de liturgie ons geloof bepaalt. In de liturgie gaat het echter bepaald niet alleen om stijl en smaak, maar om geloofsinhoud en geloofsbeleving. Hij verdedigt daarom een vaststaande liturgie aan de hand van de indringende vraag of en, zo ja, welke regel voor het bidden ('lex orandi') normatief is voor de regel voor het geloven ('lex credendi').

- Benedictines *Hildegard Koetsveld* gaat in op het spanningsveld tussen gezamenlijkheid en het persoonlijke. Het is immers opvallend dat door het vieren van de liturgie beide tegelijkertijd kunnen gebeuren: een ervaring van wezenlijke gemeenschap en van diep en persoonlijk geraakt worden. In de eredienst worden mensen gemaakt tot aanbidders van God en tot priesters van zijn schepping. Dit geheimenis behandelt zij aan de hand van de Grieks-orthodoxe theoloog metropoliet Ioannis Zizioulas als haar belangrijkste gids.
- De aartsbisschop van de Syrisch-orthodoxe Kerk in Nederland, *Mor Polycarpus*, verwoordt de Syrisch-orthodoxe traditie, waarin het in de eredienst primair gaat om een transformerende ontmoeting met de levende God. De liturgie wordt daar beleefd als een samenwerking tussen God en mens.
- De emeritus hoogleraar symboliek, *Bram van de Beek*, benadrukt dat het in de orde van de dienst van God draait om de aanwezigheid van de Heer. Dat geldt voor protestantse en katholieke kerkdiensten. Daarom noemt hij heel de kerkdienst sacramenteel. God biedt zichzelf aan in de vele elementen van de liturgie, zoals door woord, sacrament, gebed en lied.
- De directeur van de New Wine-beweging, *Bart Visser*, geeft de lezer een inkijkje in wat er gebeurt in evangelische en charismatische samenkomsten. Belangrijke kenmerken van de evangelische liturgie zijn de begrijpelijke taal, het uitvoerig en uitbundig zingen in een populair genre, appellerende prediking over actuele onderwerpen en ruimte voor spontane participatie in een informele stijl.

In de tweede cluster artikelen staat de *monastieke spiritualiteit* centraal.

- De benedictijner monnik uit Leuven, *Thomas Quartier*, beschrijft als hoogleraar rituele en liturgische studies op een inzichtelijke en invoelende manier vanuit zijn persoonlijke ervaring het verschil tussen een kloosterkerk en een parochiekerk. Parochiële liturgie moet anders dan de kloosterliturgie rekening houden met de verschillende deelnemers en is daarom flexibel van opzet. Anders gezegd: voor de plaatselijke gemeenteleden moet de liturgie enigszins open zijn, terwijl die voor kloosterlingen meer gesloten kan blijven, omdat zij dagelijks vele officiële bidden en dus vertrouwd zijn met de orde van dienst. Kerk is voor de kloosterlingen bovenal een bedehuis. Dit centrale aandachtspunt van de monastieke gebedsgemeenschappen betekent ook dat alles – dus ook dagelijkse dingen als het koken, de afwas doen of het tandenpoetsen – door hen beleefd kan worden als een vorm van het vieren van liturgie en dienst van God.
- In een artikel waarin hij de regel van Augustinus vergelijkt met die van Benedictus, verwoordt *Paul van Geest*, hoogleraar kerkgeschiedenis, zijn persoonlijke entree-ervaring in de abdij Sint Benedictusberg te Vaals op een beeldende manier: ‘Op het moment dat de poort dichtvalt, houdt mijn eigen leven terstond op te bestaan.’ Men wordt als het ware opgenomen in de levensorde en het levensritme van die gemeenschap. En zo is het. De eigen werkagenda wordt terzijde geschoven.

Het gebed bepaalt vanaf dat moment het leven. Het biddend meeliften op het ritme van de benedictijner gebedsgemeenschap is voor hem tot grote zegen, zozeer zelfs dat hij zich bij die communautiteit heeft aangesloten als oblaat.

- Het woord 'kerk' heeft een slechte klank gekregen, merkt *Peter Nissen*, hoogleraar kerkgeschiedenis en als oblaat verbonden aan de Sint-Willibrordsabdij in Doetinchem, op. Men denkt daarbij aan dogma's, regels, macht en hiërarchie, terwijl kloostergemeenschappen tegenwoordig geassocieerd worden met leerscholen voor gedeelde kwetsbaarheid. Kerken boeten rap in aan populariteit anders dan kloosters. Nissen staat daarom stil bij de actuele vraag naar de betekenis van kloosters voor de kerk vandaag. Met een verwijzing naar Tomás Halík gaat hij in zijn artikel vervolgens op zoek naar nieuwe vormen voor de toekomst van het christendom. In de gestalte van spirituele centra, plekken van aanbidding en contemplatie en van ontmoeting en gesprek, zoals menig kloostergemeenschap, zouden kerken weleens meer toekomst kunnen hebben.
- De beschouwende bijdrage 'Kerk als klooster' van *Hans Kronenburg*, emerituspredikant van de Protestantse Kerk in Nederland, borduurt voort op het thema van het vorige essay, waarbij ook hij op een actuele en praktische manier bruggen slaat naar de hedendaagse praktijk.
- In zijn bijdrage 'Gebed en gemeenschap. Inspiratie uit de monastieke traditie' stelt *Marcel Sarot*, diaken en hoogleraar fundamentele theologie en dogmatiek, de vraag aan de orde naar de gebodsplicht van de individuele gelovige. Op een voor protestanten verrassende manier komt hij tot de conclusie dat het gebed vooral een zaak is van de gemeenschap als lichaam van Christus, en dat het gebed meer een gave is dan een verplichte opgave van het individu.

Hierna volgt een zestal bijdragen in drie clusters over de gebedstaak van kerkelijke ambtsdragers, het psalmgebed en – ten derde – het bidden in het dagelijks leven, te beginnen met: *Bidden als ambtsdrager*.

- Het gebed behoort tot de belangrijkste taken van het pastoraat en de zielzorg. De ambten zijn er om de kerk bij het heil van Christus te bepalen en bij haar roeping in de wereld te bewaren. Maar wie of wat zorgt ervoor dat de ambtsdrager op dit spoor blijft van Gods reddende liefde, zo vraagt de Eindhovense pastor, *Daniel Timmerman*, zich af. Hij buigt zich over de vraag wat de specifieke dagelijkse gebedstaken zijn van de protestantse ambtsdragers, ook buiten de publieke kerkdiensten om, bijvoorbeeld met het oog op de zielzorg en op het onderhouden van de Kerk als lichaam van Christus. In de *Church of England* leggen de kerkelijke voorgangers een gelofte af waarin zij zich committeren aan de levenslange gebedsverplichting, evenals in de Rooms-Katholieke Kerk.¹² Timmerman onderzoekt hoe deze gebedsverplichting in protestantse kerken in ons land geregeld is.
- Bisschop *Gerard de Korte* bepaalt ons in een mooi persoonlijk verhaal bij de manier waarop hij onder drie pausen de kerk mocht dienen en wat voor hem daarbij het